

Beyin Yıkama Teorileri

M. Ali KIRMAN
YARD.DOÇ.DR., K.S.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: makirman@hotmail.com

abstract

Brainwashing Theories. This paper is concerned about the brainwashing theories. These theories are developed for explanation of participation to new religious movements and religious conversion cases increasing since 1970's. This paper will focus primarily on the definition of brainwashing concept and its techniques and processes. Secondly, it will summarize its evolution in historical period. Finally, it will present the critical evaluation of brainwashing theories whether they are scientific theory or pseudo-scientific myth as it has generally been rejected by academicians, especially sociologists.

key words

Brainwashing Theories, New Religious Movements, Religious Conversion, Coercive Persuasion

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte dünya çapında yaşanan hızlı ve kapsamlı değişimlere paralel olarak özellikle sanayileşmiş Batı toplumlarında birçok yeni dinî hareketin ortaya çıktığı ve kısa zamanda tüm dünyada yaygınlık kazanarak “küresel bir olgu” haline dönüştüğü bilinmektedir.¹ “Yeni dinî hareket” kavramı, çoğu 1950’lerden sonra ortaya çıkan, 1970’lerden itibaren de yaygın bir ilgi görmeye başlayan ve söylemlerinde coşkun bir dinî, ruhî ve felsefî yaşantı vadeden birbirinden farklı oluşumları ifade etmek için kullanılmaktadır.² “Yeni dindarlıklar” ya da “dinî duyguların yeni ifade biçimleri” olarak da nitelenen bu hareketlerin, üyelerine, hayatın anlamı, eşyanın tabiatı gibi en temel sorulara nihaî bazı cevaplar sunan dinî ve felsefî bir dünya görüşü önermelerinin yanı sıra yine onlara aşkın bilgi, ruhî dinginlik ve iç huzura erme, potansiyellerini ortaya çıkarma ve nihayet manevî yönden olgunlaşma ve gelişme gibi elde edilebilir bazı yüksek gayeler için vasıta ve imkanlar

¹ Harold Turner, “A Global Phenomenon”, A.R.Brockway ve J.P.Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and The Church*, Geneva, 1987, s.3-15

² Eileen Barker, *New Religious Movements*, London, HMSO Publications, 1992, s.9

sağladıkları ve böylece ilgi ve iltifat gördükleri bilinmektedir.³ Öte yandan yeni dinî hareketlerin toplumun çok çeşitli kesimlerinden üye bulmalarıyla⁴ birlikte “din değiştirme” olaylarında da ciddi bir artış gözlenmiştir.⁵

Yeni dinî hareketlerin belli bir toplumsal taban bularak yaygınlaşması üzerine çok değişik kesimlerden farklı tepkiler yükselmiştir. Bu çerçevede yeni dinî hareketler, başlangıçta genel olarak kuşkuyla karşılanmış ve hatta çeşitli ithamlarla damgalanmıştır. Bununla birlikte yeni dinî hareketlere katılımın nasıl gerçekleştiği; özellikle gençlerin bu hareketlere nasıl ve niçin girdikleri; yeni üyelerin önemli bir kısmının hareket içinde kısa bir süre kaldıktan sonra niçin geri çıktıkları; bu hareketlere yönelen ve üye olan insanların gerçekten din mi değiştirdikleri, yoksa beyinlerinin mi yıkandığı konusunda ciddi tartışmalar ve araştırmalar da yapılmıştır. Yeni dinî hareketler olgusu ile bu hareketlere yönelişle birlikte artış gösteren din değiştirme olgusunu anlamak ve açıklamak üzere yapılan araştırmalar neticesinde Din Sosyolojisi disiplini içerisinde büyük bir literatür ortaya çıkmış ve birçok teori geliştirilmiştir. Bu teorilerden biri de, yeni dinî hareketlerin hangi yollarla üye temin ettikleri, üyelerinde güçlü bir bağlılık duygusunu nasıl ve hangi yollarla oluşturdukları ile ilgili olarak ortaya atılan “beyin yıkama teorisi”dir. Bilindiği gibi beyin yıkama, bir grubun taraftar kazanmasında etkili bir propaganda yöntemidir. Dolayısıyla, belli ölçüde açıklayıcı ve aydınlatıcı bir özellik taşıdığına inanılan beyin yıkama teorileri, yeni dinî hareketlere katılımı anlama modellerinden biri olarak kabul edilir.⁶ Nitekim Halkın Tapınağı ve Cennetin Kapısı⁷ gibi hareketlerin üyelerinin toplu intihar etmeleri ya da Moon⁸ ve

³ Bkz. Barker, a.g.e., s.145

⁴ Yeni dinî hareketlerin toplumsal tabanı hakkında bkz. M. Ali Kirman, “Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.2, Sayı 4, Mayıs Haziran 1999, s.231-3

⁵ David Snow and Richard Machalek, “The Sociology of Conversion”, *Annual Review Sociology*, Vol.X, 1984, s.167; Ali Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar?*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Y., 1997

⁶ Bkz. Snow and Machalek, a.g.e., s.178-9; Krş. Jeffrey K. Hadden, “Brainwashing Controversy”, *University of Virginia for New Religious Movement Course*, 2000; Jeffrey K. Hadden, “Joining Religious Movements: The Brainwashing Model”, *University of Virginia for New Religious Movement Course*, 2001, (www.religiousmovements.lib.virginia.edu/lectures/brainw.html) [5 Ocak 2002]

⁷ Cennetin Kapısı (Heaven’s Gate): 27 Mart 1997 tarihinde Kaliforniya’da 39 üyenin toplu intihar eylemiyle adından söz ettiren bu hareket, Bo ve Peep olarak da bilinen Do (1931-1997) ve Ti (1927-1985) tarafından 1975 yılında kurulmuştur. Do’nun asıl adı Marshall Herff Applewhite, Ti’nin asıl adı ise Bonnie Lu Nettles’tir. Bkz. (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu>) [5 Ocak 2002]

⁸ Moonculuk (The Unification Church): Ülkemizde de oldukça yakından tanınan bu hareket, 1954 yılında Kore’de Sun Myung Moon (1920-) tarafından kurulmuştur. Birleştirme Kilisesi olarak anılan bu hareketin, dünyadaki dinleri birleştirme projesini gerçekleştirme amacıyla olduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Barker, a.g.e., s.214-6; Mustafa Bıyık, *Küresel Bir Din Projesi Olarak Moonculuk*, İstanbul, Birey Y., 2002

Scientology⁹ hareketlerine yeni giren kişilerin, özellikle gençlerin niçin ailelerini ve arkadaşlarını terk ederek kendilerini şanslı ve kurtuluşa ermiş saydıkları ile ilgili olarak yapılan açıklamalar çerçevesinde beyin yıkama teorilerine sıkça başvurulmuştur. Bu çerçevede özellikle Moon hareketinin, aldatma ve beyin yıkama yollarına başvurarak üyelerinin akıllarını çeldiği iddiaları sıkça ifade edilmiştir.¹⁰ Fakat bu teoriler, özellikle sosyologlar tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir.¹¹ Şu halde yeni dinî hareket olgusunu tam olarak anlayabilmek için beyin yıkama teorilerinin ortaya çıkışı, evrimi, çeşitleri ve eleştirisi üzerinde kapsamlı bir değerlendirmenin yapılması büyük bir önem arz etmektedir.

2. Beyin Yıkama Kavramının Tanımı

Beyin yıkama kavramı, anlaşılmaz, karşı konulmaz, akıl almaz ve hatta büyüsel yöntemler kullanmak suretiyle insan aklını kontrol altına almak veya insanların zihninde düşünsel ve ideolojik bir dönüşüm yaratmak amacıyla doğrudan veya dolaylı olarak yapılan her türlü sistemli telkin, yönlendirme ve baskıyı içeren bir uygulama ya da bir propaganda tekniğini ifade eder. Bir tür "zorla ikna" olan beyin yıkama, gizemli bir teknik kullanmak suretiyle sistematik olarak aklın saptırılması ve tahrip edilmesi demektir. Beyin yıkama kavramının sosyal psikolojide çok özel bir anlamı vardır. Sosyal psikolojide beyin yıkama, insanların bir inanç sistemini, bir davranışlar bütünü veya bir dünya görüşünü gönülsüz olarak benimsemelerine yol açan bir süreci ifade etmek üzere kullanılır.¹²

Genellikle inançların, düşünme süreçlerinin ve bilincin değiştirilmesi veya saptırılması şeklinde ortaya çıkan beyin yıkama uygulamalarında potansiyel üyeleri cezbeden, mevcut üyelerin gruba bağlılığını sıkılaştıran, güçlü manipülasyon araçları kullanılmaktadır. Potansiyel üyelerin şartlandırılması veya yönlendirilmesi amacıyla dönük olan bu araçlar karşısında direnmek son derece güçtür; neredeyse imkânsızdır. Beyin yıkamanın en belirgin özelliği 'karşı konulamaz' ve 'geri döndürülemez' olmasıdır. Gücü de aslında bu iki

⁹ Scientology (The Church of Scientology): 1954 yılında L. Ron Hubbard tarafından kurulan bu hareket, 1985 yılında yayınlanan *Scientology: What is it?* adlı kitapçıkta, mutlu ve başarılı olmak için insan ve hayat hakkında sahip olunması gereken son derece temel bilgilerin araştırılıp öğrenilmesi amacıyla bir araya gelenler topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Barker, a.g.e, s.173-4

¹⁰ Bkz. Eileen Barker, "Who'd be A Moonie?", Bryan Wilson (ed.), *The Social Impact of New Religious Movements*, New York, 1983, s.60-1; Eileen Barker, "Bringing Them In: Some Observation on Methods of Recruitment Employed by New Religious Movements", A.R.Brockway and J.P. Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and The Church*, Geneva, 1987, s.73

¹¹ Snow and Machalek, a.g.e., s.179

¹² Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, 2nd edition, California, Wadsworth, 1990, s.102

özelliklerden kaynaklanmaktadır.¹³ Bu noktada beyin yıkamaya karşı hangi inanç sistemlerinin daha dayanaklı sorusu çok anlamlı değildir, zira bütün inançlar ve düşünceler oldukça kırılmalıdır.

Bir kişinin beynine girip o kişinin hafızasını silme, yerine başka hafızalar yerleştirme ameliyesi ya da bilincin bir bölümünün kapatılması, diğer bölümünün aktif hale getirilmesi olarak da anlaşılan beyin yıkama kavramının olumsuz çağrışımlarını ortadan kaldırmak için zamanla “zihin denetimi” (mind control) ve “düşünce devrimi” (thought reform) kavramları kullanılır olmuştur. Fakat her ne kadar hüsn-i tabirler kullanılsa da, bu kavramlar ile beyin yıkama kavramının içeriği öz itibarıyla çok fazla bir değişiklik göstermemektedir. Söz gelimi zihin denetimi, bir kişinin veya bir insan grubunun davranışını kontrol etmek veya değiştirmek amacıyla örtülü ve inkarı mümkün bir şekilde mağdur veya mağdurlara, isteği ve bilgisi dışında uygulanan tüm yöntemlere verilen addır.¹⁴

Dinî hareketleri inceleyen sosyal bilimciler, ister eski olsun ister yeni bütün dinî grupların üyeleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ve büyük bir bağlılık duygusu oluşturduğunu kabul etmekle birlikte, aslında bu etkinin insan kültürünün her alanında görülebileceğini ileri sürerler. Söz gelimi günümüzde son derece yaygınlaşan kitle iletişim araçlarının “yüceltici imalar” içeren yayınlarla geniş halk kitleleri üzerindeki etkisi, çoğu zaman beyin yıkamaya benzetilmektedir.¹⁵ Fakat burada tartışma konusu olan husus, yeni dinî hareketlerde söz konusu etkinin, tıpkı şiddet ve terör örgütlerinde olduğu gibi zor kullanılarak oluşturulup oluşturulmadığı yönündedir; yani uygulanan yöntem ve teknikler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Beyin yıkama uygulamalarında kullanılan yöntem ve tekniklerin bir kısmı özellik itibarıyla fiziksel iken, bir diğer kısmı da psiko-sosyaldır. İnsanların yaşamlarını sürdürmek için gereken temel ihtiyaçlar, her ne kadar Abraham Maslow tarafından yedi kategoride ele alınmış¹⁶ ise de, genel olarak iki başlık

¹³ Bkz. Jeffrey K. Hadden, “Joining Religious Movements: The Brainwashing Model”, *University of Virginia for New Religious Movement Course*, 2001, (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu/lectures/brainw.html>) [5 Ocak 2002]

¹⁴ Erol Göka, “Zihin Denetimi (Mind Control) Nereye Kadar?”, *Stratejik Analiz*, Mart 2002, Sayı 23, s.103-107 (<http://www.erolgoka.com/zihindenetimi.htm>) [9 Mart 2003]

¹⁵ Barker, *New Religious Movements*, s.20

¹⁶ Maslow’un temel ihtiyaçlar hiyerarşisini şu şekilde sıralamak mümkündür: Beslenme, üreme ve cinsellik, dinlenme gibi “fizyolojik”; tehlikeden uzak olma anlamında “güvenlik” ve korunma; diğerlerine yakın olma ve sosyal kabul görmeyi içeren “aidiyet ve sevgi”; “itibar ve saygı görme”; bilme, arılma, keşfetmeyi içeren “bilişsel”; simetri, düzen, güzellik anlamında “estetik”; kendi potansiyelini anlama ve “kendini gerçekleştirme”. Bkz. Atkinson, Rita L., Richard C. Atkinson, Edward E. Smith,

altında toplamak mümkündür. Birincisi fizyolojik ihtiyaçlardır. Bunlar evrensel olup, yemek yeme, su içme, uyuma, dinlenme, giyinme gibi vücudun fonksiyonlarının yerine getirilmesi için zorunlu olan ihtiyaçları içermektedir. İkincisi ise psiko-sosyal ihtiyaçlardır. Bunlar da sosyal hayattaki ilişkiler ile bu ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, ilgi, itibar ve kabul görmek gibi ihtiyaçları ifade eder. Beyin yıkama uygulamalarında kullanılan yöntem ve tekniklerle hem fizyolojik hem de psiko-sosyal ihtiyaçlar istismar edilir.

Yeni dinî hareketlere girenlerin bir takım farklı fizikî tecrübeler yaşadıkları, değişik bir bilinç haline girdikleri bilinmektedir. Yaşanan bu farklı tecrübeler arasında yanma, uyuşukluk, soğuk bir esinti, sebepsiz bir baş ağrısı veya bazen de bir takım rahatsızlıkların kendiliğinden geçmesi, iyileşmesi gibi değişik durumlar sayılabilir. Ancak bütün bu belirtilerin, oldukça genel fizikî tecrübeler olup, beyin yıkama uygulamaları ile özdeşleştirilmeleri söz konusu olmadığı gibi, çok çeşitli yöntem ve teknikler kullanıldığı için beyin yıkama olgusunun bir faktöre, sözgelimi uyuşturucu madde kullanımı ya da hipnoz uygulamasına indirgenmesi de pek mümkün gözükmemektedir.

3. Beyin Yıkama Teorilerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Beyin yıkama teorilerinin genelde 1950 Kore Savaşında esir alınan Amerikan askerleri üzerinde denenilen uygulamalara atıflar yapılarak temellendirilmeye çalışıldığı görülür. Beyin yıkama tekniklerinin, ilk önce 1930'lu yıllarda Rusya'da, 1949'da da Çin'de uygulanmış olduğu kabul edilir. Aslında beyin yıkama uygulamasının tarihi çok daha öncelere, söz gelimi 19. yüzyıl Avrupasına kadar götürülebilir.¹⁷ Ancak beyin yıkama teorilerinin ortaya çıkışı yeni dinî hareketlerin yaygınlaşması ile eş zamanlıdır. İlk kez 1970'li yılların sonunda ABD'de kurgulanmış ve kullanılmış, daha sonra Batı Avrupa ülkelerinde de yaygınlaşmış, ancak zamanla ciddi eleştirilere uğramıştır.¹⁸ Anlaşılan beyin yıkamanın insanların dinî inançlarını değiştirerek yeni bir dinî harekete girme-

Daryl J. Benn, Ernest R. Hilgard, *Introduction to Psychology*, 10th edition, Orlando Florida: Harcourt Brace Jovanovich Inc., 1990, s.525

¹⁷ 1830'da kurulan Mormonlar, katı ve hoşgörüsüz bir din anlayışa sahip oldukları ve kendilerini Hıristiyanlıktan ayırdıkları için başlangıçtan beri anayoldan sapmış ve toplumsal yapıyı tehdit eden sapkın bir hareket, tehlikeli bir kült olarak görülmüştü. Bu da, onları daha sert eylemlere yöneltmişti. Mormonluğa üyelik bilinçli bir tercihle olmamakta; daha ziyade manyetik çekim, zorlama, esaret, adam kaçırma gibi yollarla gerçekleşmekte idi. Bu durum, sapkın dinî gruplara katılımın gönüllü olmaktan ziyade hipnoz, beyin yıkama ve telkin gibi yollarla gerçekleştiği tezini güçlendirmişti. Bkz. Massimo Introvigne, "Brainwashing": Career of a Myth in the United States and Europe", 1999, (www.cesnur.org) [23 Ocak 2002]

¹⁸ Bkz. J. Gordon Melton, "Brainwashing and the Cults: The Rise and Fall of a Theory", 1999, (<http://www.cesnur.org/testi/melton.htm>) [23 Ocak 2002]

lerini açıklamada bir model olarak kullanılması, derin tartışmaların yaşandığı bir geri plana sahiptir. Bu bakımdan teorilerin tarihî süreçte ne zaman ve hangi faktörlerin etkisinde ortaya çıktığı, günümüze gelinceye kadar nasıl bir gelişim sürecinden geçtiği ile ilgili materyallerin ortaya konması büyük bir önem arz etmektedir.

Beyin yıkama ile ilgili tartışmalarda atıf yapılan eserler arasında Edward Hunter tarafından yazılan ve 1951 yılında yayınlanan *Brainwashing in Red China* adlı kitap kronolojik olarak bir önceliğe sahiptir. Gerek bu eser ve gerekse savaşın bitmesinden sonra Kore'ye giden ve cezaevlerindeki savaş suçluları üzerinde araştırmalar yapan psikolog ve psikiyatr grubu içinde yer alan Dr. Edgar H. Schein'in *Coercive Persuasion* ve Robert J. Lifton'un *Thought Reform and The Psychology of Totalism: A Study of Brainwashing in China* adlı eserleri beyin yıkama konusunda ilk dönem klasik çalışmalar olarak kabul edilir. Beyin yıkamayı beyin değiştirmeye benzeten Hunter'ın eserinde, Çin komünistleri tarafından geliştirilen ve kurbanların zihinsel bakış açısını değiştiren çok sinsi bir güce sahip bir manipülasyon süreci olan yeni bir telkin yönteminden söz edilirken, Schein ve Lifton'ın eserleri ise güç ve şiddet kullanmaya dayalı fizikî ikna yöntemleri üzerinde durmaktadır.¹⁹

Anlaşıldığı kadarıyla Amerikan kamuoyunda beyin yıkama ile ilgili tartışmalar 1951 yılında Hunter'ın eserinin yayınlanmasıyla başlamış, 1961 yılında yayınlanan Schein'in ve Lifton'ın eserleriyle alevlenmiştir. Kore Savaşı bitmiş olmasına rağmen bu ilginin sürmesinde komünizm tehlikesinin etkili olduğu söylenebilir. 1950'li yıllarda, özellikle 1955'ten itibaren komünizmin yaygınlaşması tehlikesine karşı ABD'de karşı propaganda çalışmaları hızlanmıştır. Bu çerçevede komünizm tehlikesinin silahlı bir mücadele ile mi yoksa entelektüel bir mücadele ile mi durdurulabileceği yönünde uzun tartışmalar yapılmıştır. Çeşitli kliniklerde ve enstitülerde bir yandan mevcut beyin yıkama teknikleri öğrenilirken, bir yandan da yenilerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Söz gelimi 1961 yılında "Beyin Yıkama Konferansı" düzenlenmiştir. Beyin yıkamaya karşı yürütülen çalışmaların halen devam ettiği ve bu çalışmalarda bazı resmî dairelerin de yer aldığı bilinmekle birlikte CIA'nin başı çektiği söylenebilir. Zira birçok psikologun ve araştırmacının CIA hesabına çalıştığı bilinmektedir. Mesela gazeteci kimliği taşıyan Edward Hunter ile Edgar H. Schein ve Louis J. West gibi psikolog ve psikiyatrlar CIA hesabına çalışan sözleşmeli ajanlardan sadece birkaçıdır.

¹⁹ Bkz. Jeffrey K. Hadden, "Joining Religious Movements: The Brainwashing Model", *University of Virginia for New Religious Movement Course*, 2001,

(<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu/lectures/brainw.html>) [5 Ocak 2002]

Örtülü ödenek ve fon kullanımının verdiği avantajla CIA'nın 1950'li yıllardan beri insan beyni üzerine çok çeşitli çalışmalar yaptığı, hatta bu deneylerde insanların da kobay olarak kullanıldığı bilinmektedir.²⁰ Bu çalışmalar kapsamında yer alan programlardan bazılarının kod adları MKULTRA, MKSEARCH, MKACTION, ARTICHOKE ve BLUEBIRD'dür. Bunlar arasında en çok tanınan ve kimyasal, biyolojik ve radyolojik maddelerin insan davranışlarını kontrol etme amacı taşıyan gizli operasyonlarda kullanılmasına yönelik bir seri araştırma ve geliştirme projesi olarak bilinen MKULTRA programı çatısı altında 149 proje ve bunlara ek olarak 33 alt proje yer almaktadır.²¹ Hedef kitlenin veya kişinin şartlandırılması ve yönlendirilmesi, tıpkı bir robot gibi, kendisinden istenileni yerine getirmesi amacıyla yürütülen projeler kapsamında yer alan çalışmalardan biri, beynin kontrol altına alınmasında silah vb. araçların etkisini tespit etmeye yöneliktir. CIA'nın, Enerji Bakanlığı ve Walter Reed Ordu Araştırma Birimi ile ortak olarak yürüttüğü araştırmalar kapsamında 1973 yılında mikrodalga ses cihazları aracılığıyla dışarıdan beyne etki etmenin, telkinde bulunmanın veya yüklenme yapmanın mümkün olduğu keşfedilmiştir. CIA, ayrıca renksiz, kokusuz, tatsız olmakla birlikte çok güçlü bir uyuşturucu madde olan LSD (Lysergic Acid Diethylamide) ile ARTICHOKE projesi kapsamında hipnoz teknikleri üzerinde de çalışmalar yapmıştır.²² Anlaşıldığı kadarıyla yapılan araştırmalar sayesinde beyin yıkama uygulamalarında kullanılan yöntem ve tekniklerde sürekli bir değişim ve gelişim kaydedilmiştir.

1970'li yıllara kadar beyin yıkama uygulamalarının istihbarat, askerî, siyasi ve ideolojik amaçlarla kullanılması üzerine yoğunlaşmış olduğu, elde edilen önemli bilgi birikiminin 1970'li yıllarda yaygınlık kazanmasıyla dikkat çeken yeni dinî hareketlere de uygulandığı görülmektedir. Anlaşılan başlangıçta farklı ve tuhaf bir görünüm ile ortaya çıkan ve hayat tarzı, toplumsal ilişkiler, kariyer açısından önemli değişimleri zorunlu kılan yeni dinî hareketlerin bir cazibe merkezi olarak özellikle gençler üzerinde etkili olması beyin yıkama ile açıklanmıştır. Zira söz konusu hareketlerin karizmatik liderleri, idealist gençleri istedikleri yöne, hatta toplu intihar eylemlerine sevk etmeyi başarmışlardır. Bu yüzden yeni dinî hareketler, genç üyelerin anne babaları tarafından uğursuz sayılmış, hatta bir tehdit olarak algılanmış; beyin yıkama da bu tehdidin sembolü olarak kabul edilmiştir. Evlatlarını yeni dinî hareket-

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Armen Victorian, *Beyin Kontrolü: İnsan Davranışının Manipülasyonu*, çv. M.Mercütekin, İstanbul, Timaş Y., 2001

²¹ Bkz. Victorian, a.g.e., s.25

²² Bkz. Victorian, a.g.e., s.37-48, 161-171

lere kaptıran ailelerin yaşadığı trajik olaylara ve anne babaların bu hareketlere yönelik iddia ve ithamlarına geniş yer veren kitle iletişim araçlarının yapmış olduğu yayınlar ile anayol Hristiyan kiliselerine mensup olan din adamlarının inanç eksenli muhalefeti de, bu hareketlerin üye bulmak için beyin yıkama, aldatma ve yanıltma gibi yollara başvurduğu şeklindeki iddialarının kamuoyunda yaygın bir kabul görmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla bu teoriler, başlangıçta anne babalar, yerleşik din anlayışını savunan din adamları ve medya çevreleri tarafından sıkça kullanılmıştır.²³ Zihin denetimi ve beyin yıkama teorilerinin bu kadar yaygın bir kullanım alanı bulması anlamsız değildir. Zira yeni dinî hareketlerin, özellikle ikna edilmeleri ve yönlendirilmeleri en kolay toplumsal kesim olan gençleri etkilemesi ve 1970’li yılların ikinci yarısında bazı sapkın dinî hareketlerin üyelerinin toplu intihar eylemleri, bu tür açıklamaları ilk bakışta oldukça makul kılmakta idi.²⁴ Anlaşılan, beyin yıkama teorilerinin gelişmesinde, böyle bir sürece maruz kalmayan insanların normal olarak bu tür hareketlere katılmayacağı ve toplu intihar gibi eylemlere yönelmeyeceği düşüncesi etkili olmuştur.

Farklı da olsa bu çevrelerin ortak çizgisi nedeniyle yeni dinî hareketler ‘kült’ olarak, yani anayoldan sapmış ve kurumsallaşamamış olmakla tanımlanmış, bir anlamda meşruiyetleri sürekli tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla beyin yıkama teorilerinin kullanılmaya başlaması, “kült karşıtı” hareketin ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır. Kült karşıtı hareket, 1970’li yıllarda, bugün Aile olarak anılan Tanrının Çocukları hareketine²⁵ katılan gençlerin anne babaları tarafından başlatılmıştır. Daha sonra bu harekete, beyin yıkama teorilerini desteklemekle birlikte başarısının sınırlı olduğunu savunan psikiyatrlar ve hukukçular da katılmıştır. Kült karşıtı hareket giderek güçlenmiş ve ABD’de ‘kült savaşları’ adı verilen bir mücadele dönemi başlamıştır.

1970’li yılların ikinci yarısında ortaya çıkan bazı dinî ve toplumsal olaylar, kült karşıtlarının sıkça kullandığı beyin yıkama teorilerini yaygınlaştıran gelişmeler olarak ayrı bir öneme sahiptir. Bu çerçevede anılması gereken ilk olay, 1975 yılında Patty Hearst adında medya imparatoriçesi olan milyarder bir bayanın, Symbionese Kurtuluş Ordusu (SLA) adlı devrimci bir sol örgüt tarafından kaçırılması ve bir süre sonra bir soygun olayında yakalanmasıdır.

²³ Bkz. Barker, “Who’d be A Moonie?”, s.60-1

²⁴ Snow and Machalek, a.g.m., s.179

²⁵ Tanrının Çocukları (Children of God): 1968 yılında Kaliforniya’da David B. Berg (1919-1994) tarafından kurulan bir hareket. Bugün ‘Sevgi Ailesi’ ya da kısaca ‘Aile’ olarak da adlandırılan bu hareket, aileyi ve cinselliği kutsallaştırırlar. Görüşlerini halka sunarken poster, risale, kitapçık, video kasetler ve web sitesi (<http://www.thefamily.org>) gibi zengin donanımlardan yararlanırlar. Bkz. Miriam Williams, *Kutsal Fabrikeler*, çv. M.Barlas Çevikus, İstanbul, Varlık Y., 1999; Barker, a.g.e., s.171-3

Daha sonra yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde anlaşıldı ki, bayan Patty Hearst, uzun bir süre dolaba kilitli tutulmuş, sayısız tecavüze uğramış, örgütün siyasî görüşlerinin sürekli telkinine maruz kalmıştır. Louis J. West ve Robert J. Lifton gibi bazı psikiyatrların de şahitlik ettiği mahkemede, Hearst'ün avukatı, müvekkilinin beyinin yıkandığını, bu yüzden soyguna katılma eyleminden sorumlu tutulamayacağını, cezaî ehliyetinin olmadığını iddia etmişse de, mahkeme böyle bir savunmayı yeterli ve tatmin edici bulmamış ve sanığı cezalandırmıştır. Bu olay üzerine beyin yıkama, kamuoyunda daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Öte yandan 18 Kasım 1978 günü Guyana'da Halkın Tapınaęı²⁶ hareketine mensup 900'den fazla üyenin topluca intihar etmesi de, yeni dinî hareketlerin beyin yıkama yoluyla taraftar bulduğu tezini güçlendirmiştir.

Sözü edilen trajik olaylar, Batı insanının zihninde, çok sayıda masumun öldüğü geçmişe ait bazı müessif olayları, söz gelimi "din savaşları"nı ya da 1690'ların "büyücü avı" olaylarını çağrıştırmış ve dolayısıyla kült karşıtı hareketin kısa zamanda kamuoyunda geniş bir destek kazanmasına yol açmıştır. Nitekim bu çerçevede kült karşıtı faaliyetleri ile tanınan iki örgüt kurulmuştur. Bunlar, 1980 yılında Kaliforniya'da kültlerle savaşan bir topluluk olarak ortaya çıkan Cult Awareness Network (CAN)²⁷ ile eğitim ve araştırma amaçlı faaliyetler yapan Amerikan Aile Vakfı (AFF) idi.²⁸ Kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum örgütü görünümünde yapılanmış olan bu iki kuruluş, 1980'li yıllarda ortak faaliyetler yapmıştır. Bu kurumlara bilimsel yönden en büyük desteği, çok sayıda profesyonel psikologun üye olduğu Amerikan Psikoloji Derneği (APA) vermiştir. Bu çerçevede 1983 yılında Amerikan Psikoloji Derneği öncülüğünde, zorla ikna, beyin yıkama teorilerini incelemek üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Kısa adı DIMPAC olan Aldatıcı ve Dolaylı İkna ve Kontrol Metotları Üzerine İşbirliği komisyonunun başkanlığına, bu fikri baştan beri savunan Margaret T. Singer getirilmiş; o da kendisine yardımcı olarak UCLA Psikoanalitik Enstitüsü başkanı Dr. Louis J. West ile Amerikan Aile Vakfı psikologlarından ve bu kurumun çıkardığı *Cultic Studies Journal* dergisinin editörü Dr. Michael D. Langone'u seçmiştir. Ancak bu

²⁶ Halkın Tapınağı (People's Temple): Üyelerinin toplu intihar olayı ile tanınan bu hareket, liberal protestan Jim Jones (1931-1978) tarafından 1955 yılında kurulmuştur. Marksist özgülleme teolojisini benimsemiş olan Jones, 1977 yılında çoğu Afrika kökenli Amerikalı yüzlerce müridini Guyana'ya götürerek tarıma dayalı bir düzeni olan bir kilise kurdu. Fakat insanların, kendisinin marksist görüşlerine katılmamasına karşı bir tepki olarak 18 Kasım 1978 tarihinde Guyana'da hareketin 900'den fazla üyesi topluca intihar etmiştir. Bkz. (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu>) [5 Ocak 2002]

²⁷ Bu örgüt hakkında bkz. (<http://www.cultawarenessnetwork.org/>) [23 Ocak 2002]

²⁸ Bu örgüt hakkında bkz. (<http://www.csj.org/aff/affindex.htm>) [23 Ocak 2002]

komisyonun oluşumu ve yaptığı çalışmalar, çok sayıda uzman ve akademisyen tarafından eleştirmiştir.²⁹

Kurumsallaşmayla birlikte kült karşıtı hareket, her ne kadar homojen ve monolitik bir yapıya sahip olmasa da, 1980'li yılların başından itibaren oldukça güçlü bir hale gelmiş ve daha geniş bir kesim tarafından ciddiye alınır olmuştur. Kült karşıtlarının yoğun propaganda faaliyetleriyle yeni dinî hareketlere yönelttikleri ithamların başında beyin yıkama gelmektedir. Nitekim Batı toplumlarında, özellikle ABD'de yapılan araştırmalar beyin yıkamanın kamuoyunda oldukça yaygın bir kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Mesela Batılı ülkelerde şehirde yaşayan 383 kişi üzerinde tesadüfî örneklem yoluyla yapılan bir araştırmada % 78 gibi büyük bir oranla temsil edilen kesim, beyin yıkamanın gücüne inanmakta; % 30'luk bir kesim ise insanların yeni dinî hareketlere beyin yıkama yoluyla üye yapıldığını düşünmektedir. Benzer bir araştırma, 1981 yılında Moon hareketinin liderinin vergi kaçırma nedeniyle mahkemede yargılandığı zaman yapılmış, bu kez % 43'lük bir kesim yeni dinî hareketlere katılımın beyin yıkama yoluyla yapıldığını belirtmiştir. Yine tesadüfî örneklem yoluyla Oregon'da oturanlar üzerinde yapılan bir başka araştırmada ise, genel merkezi bir zamanlar Eastern Oregon'da olan Rajneeshism hareketiyle ilgili sorulara verilen cevaplarda % 69'luk kesim benzer yönde görüş belirtmiştir.³⁰

Yeni dinî hareketlere katılanların beyinlerinin yıkandığı ya da akıllarının kontrol altına alındığı şeklindeki açıklamaların yaygın kabul görmesinin birçok köklü teolojik, sosyolojik ve ekonomik sebeplere dayandığı söylenebilir. Her şeyden önce böyle bir açıklama, yerleşik dinlerle yeni ortaya çıkan kültürleri birbirinden ayırmada güçlü ve kullanımı kolay bir araç olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca incelenen dinî hareket dışında hiç kimseyi herhangi bir sorumluluk altına sokmamaktadır. Bu durumda hem dinî hareketlere katılan kişiler hem de anne babaları ve sosyal çevreleri pasif bir konuma itilerek bütün sorumluluk grubun kendisine yüklenmektedir.³¹ Bir diğer sebep de, yeni dinî hareketlere yönelik en ciddi muhalefeti sergileyen kült karşıtı hareketin yoğun propagandasıdır. Kült karşıtları, yeni dinî hareketleri, bireysel özgürlüğü ve geleneksel değerleri yıkan zararlı akımlar olarak görürler.

²⁹ Blz. Gordon Melton, "Brainwashing and the Cults: The Rise and Fall of a Theory", 1999, (<http://www.cesnur.org/testi/melton.htm>) [23 Ocak 2002]

³⁰ James T. Richardson, "A Social Psychological Critique of 'Brainwashing' Claims about Recruitment to New Religions", in J.Hadden & D.Bromley (eds.), *The Handbook of Cults and Sects in America*, Greenwich, CT: JAI Press, 1993, s.77

³¹ Barker, a.g.e., s.17

Bu tür olumsuz değerlendirmeleri destekleyen verilerin başında, toplumda yerleşik değerlerin aşındırılması gelmektedir. Yeni dinî hareketler, elde ettikleri üyelerden tam bir bağlılık ve kendini gruba adamalarını, yani zamanlarını ve enerjilerini grup için harcamalarını talep ve teşvik etmekte; bu durumda üyelerin aileleri ve yakınları için harcayacakları zamanları ve enerjileri azalmaktadır. Aile bağlarının yerine gruba yoğun bir duygusal bağlılık geliştiren yeni dinî hareketler, böylece bir bakıma "alternatif aile birlikleri" haline gelmekte³² ve toplumsal entegrasyon açısından ciddi sıkıntılar yaratmaktadır. Ancak belli bir doktrine dayanmayan, sadece beyin yıkama üzerinde odaklanan bir tepki hareketi olan kült karşıtı hareketin bazı icraatları, sözcüğü yeni dinî hareketlerden ayrılan insanlara yönelik "deprogramming"³³ uygulamaları toplumsal planda çok daha başka sıkıntılarının kaynağı olmuştur. Bu programın yasal dayanağı olmaması bir yana, yetkisi olmadığı halde kendi düşüncelerine göre düzen sağlamaya çalışan her şeyi bildik havasındaki insanların öncülüğünde yürütülmesi ve yeni dinî hareketlerden ayrılan insanların gerçekten rahatsız veya tedaviye muhtaç olup olmadıklarına bakılmaksızın zorla böyle bir uygulamaya yönlendirilmesi büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Bu çerçevede çocuklarının, özellikle evlilik yoluyla başka bir dine geçmesinden endişe eden anne babaların profesyonel fedailer (deprogrammer) kiralamaları ve bu "kurtarıcı" fedailerin yeni dinî hareketlerin üyelerini kaçırmak için özel hapishanelerde değişik "karşı beyin yıkama" teknikleri uygulamaları kamuoyunda "ateşe karşı ateşle savaşmak" şeklinde nitelenmiş ve büyük tepki toplamıştır.³⁴ Bu durumun doğal bir sonucu olarak beyin yıkama teorileri 1980'lerde gözden düşmüştür. Öte yandan Hearst'ün mahkemesinde şahitlik yapan psikiyatlardan biri olan Louis J. West'in, daha sonra CIA'da aklın fonksiyonlarını bozan LSD adlı uyuşturucularla ilgili deneylerde aktif olarak yer almış olduğunun anlaşılması da beyin yıkama teorilerinin gözden düşmesinde etkili olan bir diğer faktör olarak zikredilebilir.

³² Roberts, a.g.e., s.103

³³ Yeni dinî hareketlere yönelişi, din değiştirmeleri tersine çevirmek amacıyla ilk kez 1970'li yıllarda geliştirilmiş bir proje, bir terapi programı olan deprogramming, yeni dinî hareketlere girenlerin hepsinin programlandığı ya da beyinlerinin yıkandığı kabulüne dayanan bir uygulama olup, ayrılanların ıslah/rehabilite edilerek normal hayata döndürülmesi için önceden yüklenen programların çözümlenmesine, tabir caizse önceden yapılmış olan 'kara büyü'nün etkilerinin 'ak büyü' ile temizlenmesine yönelik çalışmalar içerir. Deprogramming projesinin uygulama şekli ve tarihî gelişimi hakkında bkz. Dean M. Kelley, "Religious Liberty and Socio-Political Values: Legal Threats to Conversion in the United States", A.R.Brockway and J.P.Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and The Church*, Geneva, 1987, s.96-7; Barker, a.g.e., s.101-110

³⁴ Barker, a.g.e., s.102-3; Kelley, a.g.m., s.96-7

Beyin yıkama teorilerinin gözden düşmesinde etkili olan en önemli faktörlerden biri de, sosyologların öncülüğünde gerçekleştirilen bilimsel araştırmalarda elde edilen verilerdir. Kamuoyunda yaygın kabul görmüş olmasına rağmen akademik çevrelerde, beyin yıkamanın yeni dinî hareketlere katılan insanların davranışlarını açıklamak için gerçekten yeterli olup olmadığı ciddi şekilde sorgulanmıştır. Bu bağlamda söz gelimi silah kullanma veya korkutma yoluyla tehdit ya da işkence gibi fizikî zorlamalara başvurmadan insanların din değiştirmeleri ya da kendi iradelerine rağmen manipüle edilmelerinin mümkün olup olmadığı tartışmaları yapılmıştır. Bu tartışmada olumsuz görüş beyan eden sosyologlar ve psikologlar, insanların iradeleri hilafına yönlendirilmelerinin oldukça zor olduğunu belirtirler ve kamuoyunda yeni dinî hareketlere karşı önyargılı bir yaklaşım sergilendiğini ileri sürerler. Beyin yıkama veya zihin denetimi gibi uygulamaların niçin çok konuşulduğu ve tartışıldığı üzerinde duran sosyologlar, konu etrafındaki çatışmanın, esas itibariyle kaynak temini ve bu kaynakların mobilizasyonu meselesi üzerinde odaklandığını belirtmektedirler.³⁵ Bir diğer ifadeyle yeni dinî hareketlerin bir çoğunun, üyelerini geleneksel kiliselerden çekmeleri ve elde ettikleri üyelere tam bir bağlılık ve kendini gruba adamalarını, yani zamanlarını, enerjilerini ve maddî kaynaklarını grup için harcamalarını talep ve teşvik etmeleri sorunun kaynağını oluşturmaktadır. Açıkçası, yeni dinî hareketlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte yerleşik kiliseler kan kaybetmektedir.³⁶ Bu durumda beyin yıkama iddialarının ve ithamlarının yeni dinî hareketlerin gayrimeşru, tehlikeli ve zararlı birer hareket olarak algılanmaları ve itibar kaybetmeleri için özellikle Hristiyan Evanceliklerin başını çektiği kült karşıtları tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Thomas Robbins ve Dick Anthony gibi sosyologlar, beyin yıkama metaforunun geleneksel olmayan gruplara girenlere baskı yapmak üzere geliştirilmiş bir silah olarak kullanıldığına işaret ederler.³⁷ İlginçtir, hristiyan akademisyenler, beyin yıkama ve zihin denetimi teorilerinin sorumluluk, tercih ve günah gibi kategorilerle uyumadığından dolayı 'hristiyan karşıtı' olduğunu iddia etme noktasında hem fikirdirler.

Bir diğer faktör de yargı kararlarıdır. Yeni dinî hareketlerle ilgili olarak mahkemelere intikal eden davalarda yargıçların vermiş olduğu kararların,

³⁵ Kaynak mobilizasyonu kuramı hakkında geniş bilgi için bkz. John J. Macionis, *Sociology*, 4th edition, New Jersey, New Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1995, s.631-2; Richard Schaefer and Robert P. Lamm (1995), *Sociology*, 5th edition, New York, McGraw-Hill Inc., 1995, s.582

³⁶ John A. Hannigan, "Apples and Oranges or Varieties of the Same Fruit? The New Religious Movements and The New Social Movements Compared", *Review of Religious Research*, Vol.XXXI, 1990, s.253; Roberts, a.g.e., s.103

³⁷ Bkz. Roberts, a.g.e., s.103

sosyologların başını çektiği akademisyenler topluluğunun tespitleriyle örtüşmesi üzerine beyin yıkama teorilerinin geçerliliği ciddi şekilde sarsılmıştır. Mahkemeler, her ne kadar “devletin aile kurumunu korumada hakkı ve çıkarı olduğu” düşüncesini bir ilke olarak gözetse de vereceği kararlarda tarafsız olmak ve somut delillere dayanmak zorunda idi. Elde edilen verilere göre, beyin yıkama yönteminin ne kadar yaygın ve etkili olduğu tam olarak bilinmediği gibi, yeni dinî hareketler içinde tanınmış olanlardan hiçbirinin üye kazanmak için böyle bir yöntemle başvurduğuna dair, özellikle hukukî açıdan suçlu sayılmalarına yol açacak herhangi bir somut delil bulunamamıştır.³⁸ Anlaşılan elde somut veriler olmadan yapılan ithamlar tersine dönmüş ve beyin yıkama teorileri 1980’lerin ikinci yarısında gözden düşmüştür.

1990’lı yılların ikinci yarısında meydana gelen dört trajik olay, adeta unutulmaya yüz tutmuş olan beyin yıkama teorilerinin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bu olaylar, 1993 yılında David Yanlıları’nın³⁹ Waco’nun dışındaki Carmel Dağı’nda toplu intiharı; Güneş Tapınağı tarikatına⁴⁰ mensup 53 üyenin 5 Ekim 1994 tarihinde İsviçre ve Kanada’da toplu intihar eylemleri; Aum Shinri-Kyo hareketinin⁴¹ 1994 ve 1995 yıllarında sarin gazı saldırıları; Cennetin Kapısı hareketine mensup 39 üyenin 27 Mart 1997 tarihinde Kaliforniya’da toplu intiharı ve 17 Mart 2000 tarihinde Uganda’da On Emrin Restorasyonu hareketi⁴² ile ilgili olaylar şeklinde belirtilebilir.⁴³

³⁸ Bkz. Barker, a.g.e., s.21

³⁹ David Yanlıları (Branch Davidians): 1929 yılında Bulgaristan’da Victor Tasho Houteff (1885-1955) tarafından kurulan bir hareket. Yedinci Gün Adventistleri içerisinde bir kol. 1993 yılında üye sayısı yaklaşık 130 iken bugün son mühtedileriyle birlikte 30-50 arası oldukları tahmin edilmektedir. Muhafazakâr Hıristiyan inancına sahiptirler. Bkz. (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu>) [5 Ocak 2002]

⁴⁰ Güneş Tapınağı Tarikatı (Order of the Solar Temple): 1984 yılında Luc Jouret (1947-1994) ve Joseph Di Mambro (1924-1994) tarafından Zaire’de kurulan bir hareket. Bu hareketin, Di Mambro tarafından belirlenen ilkeleri arasında dünyada gerçek otoriteyi kurmak, ruhi olanın geçici olana karşı üstünlüğünü kabul etmek, insana itibarını geri vermek, insanlığını dönüşüm yapmasını yardımcı olmak, kiliseleri ve kiliselerle camileri birleştirmeye çalışmak, İsa’nın dönüşü için hazırlık yapmak sayılabilir. Ocak 1989’da üye sayısı 442 ulaşmış ise de, 5 Ekim 1994 tarihinde gerçekleşen toplu intihar eyleminden sonra üyesi kalmamıştır. Bkz. (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu>) [5 Ocak 2002]

⁴¹ Aum Shinrikyo (Aum Shinri-Kyo): 1955 yılında doğan ve asıl adı Chizuo Matsumoto olan Asahara Shoko tarafından 1986 yılında Japonya’da kurulmuş bir yeni dinî hareket. Bu hareket, 1994 ve 1995 yıllarında çok sayıda ölü ve yaralınan olduğu iki sarin gazı saldırısı, çocuk kaçırma ve adam öldürme, yasadışı uyuşturucu ilaç üretimi gibi olaylarla beraber anılmaktadır. Bkz. (<http://www.religiousmovements.lib.virginia.edu>) [5 Ocak 2002]

⁴² On Emrin Restorasyonu Hareketi (Movement for the Restoration of the Ten Commandments of God): Credonia Mwerinde ve Joseph Kibwetere öncülüğünde Uganda’da kurulan bu hareketin 1989 yılında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Hareketin lideri olan bu iki kişi, 78’i çocuk toplam 338 üye ile birlikte 17 Mart 2000 yılında intihar olayında ölmüştür. Bkz. Massimo Introvigne, “Tragedy in

Gerek 1970'lerin ve gerekse 1990'ların ikinci yarısında kadın, erkek ve çocukların da aralarında bulunduğu çok sayıda insanın toplu intiharı, beyin yıkama teorilerinin kabul görmesinde etkili olmuştur. Hatta bu çerçevede yeni dinî hareketlere girenlerin manipülasyon, hile, ihmal, istismar gibi ahlakî olmayan davranışlarla karşılaşma ihtimallerinin yüksek olduğu, bu yüzden kişisel özgürlüğün sınırlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴ Ancak gerek yeni dinî hareketlerin marjinal bir olgu olması ve gerekse bireysel hak ve özgürlüklerin, bu arada din ve vicdan özgürlüğünün korunması gibi gerekçeler göz önüne alındığında bu iddialar dikkate alınmamıştır.

Beyin yıkama teorileri, her ne kadar marjinal bir takım kült karşıtı çevreler tarafından hâlâ kullanılmakta ise de, 1996'dan itibaren yeni dinî hareketlerle ilgili davalarda belirleyici faktör olma özelliğini yitirmiştir. Bununla birlikte Benjamin Zablocki ve Stephan Kent gibi Kuzey Amerikalı akademisyenler beyin yıkama teorileri üzerinde çalışmaya devam etmektedirler.⁴⁵

4. Beyin Yıkama Teorilerinin Çeşitleri

Yeni dinî hareketlerin nasıl ve hangi yöntemlerle üye bulduklarını, üyelerinde bağlılık duygusunu nasıl oluşturduklarını açıklamak üzere geliştirilen beyin yıkama teorileri genel olarak iki kategoride ele alınmaktadır. Buna göre ilk kategoride yer alanlar "ilk nesil" ya da "klasik", ikinci kategoride yer alanlar ise "ikinci nesil" ya da "modern" olarak nitelenmektedir. Aslında bu ayrım, daha genel anlamda, Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi ve Din Değiştirme Sosyolojisi alanında yapılan araştırmalarda sıkça kullanılan tipoloji çerçevesinde de ele alınabilir. Bu tipoloji, mevcut inancını değiştirerek yeni bir dinî inanca veya harekete yönelen kişilerin durumunu inceleyen modelleri iki kategoride toplamaktadır. Buna göre, dinî inancın değiştirilmesini, yoğun bir üye kazanma gayreti ve propaganda faaliyeti içinde olan dinî gruplarla yakın ilişki gibi sosyal faktörlerin ve süreçlerin zorlaması neticesinde meydana gelen

Uganda: the Restoration of the Ten Commandments of God, a Post-Catholic Movement", 2002, (http://www.cesnur.org/testi/uganda_002.htm) [9 Mart 2003]

⁴³ Massimo Introvigne, "There is no place for us to go but up: New Religious Movements and Violence", Uluslararası Din Sosyolojisi Derneği (SISR) tarafından 21 Ağustos 2001 tarihinde Meksika'da düzenlenen 26. Konferansa sunulan tebliğ, Mexico, 2001, (http://www.cesnur.org/2001/mi_aug01.htm) [9 Mart 2003]. Krş. David G. Bromley and J.Gordon Melton, "Violence and Religion in Perspective", David G. Bromley and J.Gordon Melton (eds.), *Cults, Religion and Violence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s.2-3

⁴⁴ Bkz. Lowell D. Streiker, "Brainwashed or Converted?", *Christian Century*, August 2-9, 1989, (<http://www.christiancentury.org>) [5 Ocak 2002]

⁴⁵ Massimo Introvigne, "'Brainwashing': Career of a Myth in the United States and Europe", 1999, (<http://www.cesnur.org>) [9 Mart 2003]

bir olay olarak değerlendiren, dolayısıyla dinî bir gruba katılımı daha ziyade bireylerin dışındaki faktörlere bağlayarak deterministik bir tarzda açıklayan yaklaşımlara “pasif modeller” denilmektedir. Dinî bir gruba katılımı iç faktörleri, yani din değiştiren insanların gerek felsefî ve dinî seviyede bir anlam arayışını ve gerekse kendisine sıkıntı veren sosyal ve psikolojik problemlere çözüm arayışını öne çıkaran yaklaşımlara da “aktif modeller” adı verilmektedir.⁴⁶ Bu tipolojiye göre klasik beyin yıkama teorisi ilk kategoride yer alırken, modern beyin yıkama teorisi ise her iki kategorinin özelliklerine de uygun düşmektedir.

a) Klasik Beyin Yıkama Teorisi

Klasik beyin yıkama teorileri, daha ziyade insanların yaşamlarını sürdürürken gereksinim duydukları fizyolojik ihtiyaçların, özellikle yemek yeme, su içme, uyuma, dinlenme gibi temel ihtiyaçların istismar edilmesine yönelik uygulamaları ve bu amaçla kullanılan yöntem ve teknikleri ifade eder. “İlk nesil” olarak da adlandırılan bu teknikler ve taktikler, daha ziyade kaba kuvvet ve zor kullanmak suretiyle muhatabı ikna etmeye, yani “fizikî ikna”ya dayanmaktadır.

Klasik bir beyin yıkama operasyonunda sıklıkla başvuru teknikler arasında şunlar belirtilebilir: Avlanmak üzere hedef seçilen kişi veya kurban, çoğu zaman şehir dışında bir kampta veya toplama merkezinde yalnız başına bir hücreye kapatılır; çevreyle tüm ilişkisi kesilerek tam anlamıyla tecrit edilir; uzun süreli, gün boyu süren denetim altında tutulur; aşırı baskılara dayanma kapasitesini incelemek için ani şoklar ve uyarılar verilir; fizikî yönden kaba davranışlarda, fiilî ve sözlü saldırılarda ve tacizlerde bulunulur; uyku ve yemek düzeni bilinçli olarak bozulur; yemekler hücreye mekanik yollarla ulaştırılır; tuvalete çıkma izni bile verilmez, uzun süre pislikleriyle baş başa bırakılır; psiko-teknolojiler ve yöntemler kullanmak suretiyle duyuları manipüle edilir ve şuurlu seslere açık hale getirilir; sürekli ve yüksek dozda uyuşturucu verilerek madde bağımlısı haline getirilir; haberleşme imkanları kısıtlanır; intihar veya cinayete yöneltmek amacıyla sürekli taciz ve tahrikler yapılır; telkin edilen inanç veya düşüncenin reddedilmesini engellemek üzere korkutulur, tehdit edilir; çeşitli propaganda teknikleri yardımıyla bir inancı benimseyerek öncekini reddetmenin sonuçları cazip gösterilir; maddî yönden yardım ve destek vaatlerinde bulunulur. Böylece kurbanı metafizik bir kaygı ve korku aşılanarak her yönden bir güçsüzlük ve zayıflık hissi uyandırılır. Daha

⁴⁶ Blk. Roberts, a.g.e., s.110-115; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun, Aksiseda Matbaası, 2000, s.157-161

sonra belli aralıklarla dışarı çıkarılan adaya özenle hazırlanmış bazı sloganlar sürekli olarak dinletilip tekrarlaması, hatta ezberlemesi istenir. Ayrıca, çeşitli grup tartışmaları içerisinde yönlendirilerek ezberlediği sloganların doğruluğuna iyice inanılır.⁴⁷

Klasik beyin yıkama teorisini savunanlara göre gençler, yeni dinî hareketlere gönüllü olarak katılmamakta; aksine güçlü psikolojik ve teknolojik yöntem ve tekniklerle akılları, duygu ve düşünceleri manipüle edilmekte ve böylece gruba üye yapılmaktadır. 1960'lı ve 1970'li yıllardan itibaren toplumun çeşitli kesimlerinde taban bularak hızlı bir yayılma sürecine giren yeni dinî hareketleri izah ederken Batı insanı, Kore Savaşı ve komünizm tehlikesi gibi yakın geçmişte yaşadığı ve bilinç altında son derece taze olan tecrübelerle dayanarak günümüzde klasik olarak adlandırılan beyin yıkama teorilerine başvurmuştur. Zorla ikna etme esasına dayanan klasik beyin yıkama teorilerinde, daha ziyade Rus psikolog Pavlov'un, köpeklerin davranışlarını değiştirmeye ve şartlandırmaya yönelik olarak yaptığı ve aslında çok sağlam temellere dayanmayan deneylere atıflar yapılmakta idi. Ancak bu tür açıklamaların asıl gelişimi, Kanadalı psikiyatr William Sargent'ın (1907-1988) 1957 yılında yayınlanan *Battle for the Mind: The Physiology of Conversion and Brainwashing* eserine dayanır. Sargent'a göre beyin fonksiyonları alt üst edilerek insanlara çeşitli inanç türleri aşılanabilir. Bu yüzden beynin fizyolojik olarak disfonksiyonel hale gelmesi, insanların mevcut inançlarını değiştirerek yeni bir dinî inanca veya harekete katılmalarında önemli bir faktör olarak görülür.⁴⁸

Klasik beyin yıkama teorilerinin genel olarak ilk dönem klasik çalışmalara dayanmakla birlikte daha ziyade Edward Hunter'ın eserinden beslendiği açıktır. Bununla birlikte ilk dönem çalışmalar olarak kabul edilen eserler arasında bazı görüş ayrılıkları vardır. Söz gelimi Schein ve Lifton, yapmış oldukları araştırmalar neticesinde elde ettikleri bulguların Hunter'ın teorilerini geçersiz kıldığını iddia etmişlerdir. "Katu determinizm" yerine "yumuşak determinizm"i savunan Schein ve Lifton, inceledikleri mahkumların yoğun bir fiziki yoksunluk altına alındığını, söz gelimi uykusuz, çıplak, aç ve susuz bırakılma gibi sıkıntılara maruz kaldığını; ancak Hunter'ın aksine bu gibi mahrumiyetlerin insanların temel inançlarını değiştirmediğini ve kurbanların kısa zamanda normal hayata, eski inançlarına geri döndüklerini tespit etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı esnasında deniz subayı olarak askerliğini yaparken Freud'un psikanaliz çalışmalarına katılmış olan Scientology hareketinin lideri Lafayette Ronald Hubbard'ın (1911-1986), savaş sonrasında serbest bırakılan

⁴⁷ Bkz. Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, 4.b., Ankara, Murat & Adım, 1996, s.482-3

⁴⁸ Snow and Machalek, a.g.m., s.178-9

Japon savaş mahkumlarıyla bizzat görüşerek yapmış olduğu incelemelerde elde ettiği veriler de, Schein ve Lifton'ın görüşünü destekler mahiyettedir. Hubbard, bir insanın veya bir kurbanın, eğer fizikî zorlama ve şiddete maruz kalmışsa bu uygulamalardan kesinlikle etkileneceğini; fakat devamlı ve kalıcı bir zihinsel zarara uğratılmayacağını ileri sürmektedir.⁴⁹

Yeni dinî hareketlerin, kült karşıtı çevreler tarafından her ne kadar çoğu zaman kült olarak adlandırılmış ve üyelerini beyin yıkama, telkin ve aldatma gibi yollarla kazanmak suretiyle yaygınlaştığı iddia edilmiş ise de, bu iddialar bilimsel ve hukukî yönden çürütülmüştür. Sosyologlar tarafından yapılan bilimsel araştırmalarda, oldukça heterojen ve değişken bir görünüm arz eden yeni dinî hareketler olgusu, yanlış değerlendirilmelerden uzak, objektif bir şekilde bütün boyutlarıyla ele alınmış, bu çerçevede yanlış anlamalara yol açması kaçınılmaz olan genelleyici ve yargılayıcı ifadelerden kaçınılmıştır. Ayrıca açılan davalarda mahkemelerin verdiği kararlarda veya bu kararlara mesnet oluşturan bilir kişi raporlarında genelde fizikî bir güç kullanımı veya tehdidin söz konusu olup olmadığına dikkat çekilerek herhangi bir zor kullanımı içermeyen uygulamanın beyin yıkama olarak adlandırılmayacağına işaret edilmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla yeni dinî hareketlerin üye edinirken, bazı istisnaî durumlar hariç, savaş mahkumlarına uygulanan şiddete ve zor kullanmaya dayalı fizikî denetim mekanizmasına başvurmadıklarının anlaşılması üzerine 'ilk dönem' ya da 'klasik' olarak adlandırılan beyin yıkama teorisinin yeterli olmadığı görülmüş ve ikinci nesil beyin yıkama teorisi geliştirilmiştir.

b) Modern Beyin Yıkama Teorisi

Yeni dinî hareketlere yönelişi açıklamada fizikî iknaya dayalı klasik beyin yıkama modelinin yetersizliğinin anlaşılması üzerine yeni bir teorik çerçeve oluşturulması gereği duyulmuştur. Böyle bir gelişmeyi, söz konusu hareketlerin yapılarının oldukça heterojen ve hızlı değişen karakteriyle açıklamak mümkündür. Klasik beyin yıkama tekniklerinin terk edilmesinde, bir doktrin ya da uygulamayı yaymak, yeni taraftarlar kazanmak için çeşitli yöntemler kullanarak ilgili kişi ya da kişilerin tutumlarını ve hareketlerini fizik güce başvurmadan denetim altına almak amacıyla yapılan sistematik faaliyetler olarak bilinen propaganda tekniklerinin⁵¹ gelişmiş olmasının da etkili olduğu söylenebilir. Öncekilere göre daha açıklayıcı olarak kabul edilen yeni yaklaşım, yeni

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. "A History of Brainwashing Theories", (http://www.cultawareness-network.org/AUM/SECTION_2/06.html) [15 Ekim 2002]

⁵⁰ Bkz. Lowell D. Streiker, "Brainwashed or Converted?", *Christian Century*, August 2-9, 1989, (<http://www.christiancentury.org/>) [5 Ocak 2002]

⁵¹ Propaganda hakkında geniş bilgi için bkz. Tolan, a.g.e., s.454-485

dinî hareketler sosyolojisinde “modern beyin yıkama teorisi” olarak adlandırılır.

“İkinci nesil” olarak da anılan bu yeni model, fizyolojik ihtiyaçlardan ziyade psiko-sosyal ihtiyaçların istismarına dayanan eylemleri ifade etmektedir. Bu modele göre, potansiyel üyeleri, sempatanları etkilemek ve üye yapmak için bireysel ve sosyal hayattaki ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, ilgi, kabul görme, mükafat, ceza, günah ve diğer duygu yüklü taktikler kullanılmaktadır. Özellikle gençlerin duygu ve düşüncelerini yanıltarak onları kendi saflarına çekerken kullanılan taktikler sevgi, ilgi ve iltifat bombardımanı şeklinde olumlu yönde olabileceği gibi, bireyin korku, suçluluk veya günahkârlık duygusuna atıflar yapmak suretiyle olumsuz yönde de olabilir, hatta bazen her iki yola birden başvurulabilir. Ayrıca ders verme, sohbetler yapma, grubun ideolojisini yansıtan belli kitapların okunmasına izin verme, ilahî veya marş söyletme, duygusal filmler ve tiyatro oyunları izlettirme gibi yoğun sosyal etkileşim ve sosyalizasyon süreçleri işletilmektedir. Anlaşılan yeni dinî hareketler tarafından sıkça kullanıldığı ileri sürülen modern beyin yıkama teknikleri, şiddete ve zor kullanmaya dayalı “fizikî ikna”dan ziyade “psikolojik ikna”ya dayanmaktadır. Ancak psiko-sosyal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik böyle bir ikna, zora dayalı fizikî iknadan çok daha etkili olmaktadır.⁵²

Yeni dinî hareketlerin üye temin ederken, sevgi ve ilgi özlemi çeken insanlara, özellikle gençlere yaklaştıkları ve onların eğitim düzeyi yüksek, ekonomik yönden bağımsız, hayatını yönlendirebilecek kadar zeki ve güçlü, ancak görece yoksun oldukları gerçeğine uygun davrandıkları, dolayısıyla muhataplarına özgürlük ve değer vermek suretiyle taraftar topladıkları söylenebilir. Söz gelimi mürit avcılar, gençlere yaklaşırken devamlı gülümserler, son derece nazik davranırlar ve muhatabın kişiliğine, görünüşüne ve kıyafetine sürekli iltifat ederler.⁵³ Muhatabına zeki ve uyanık biri olduğunu, hiç kimsenin kendisine zorla bir şey yaptırmasının mümkün olmadığını ifade ettikten sonra “seni davet edeceğim toplantıya bu akşam mı yarın akşam mı gelmek istersin” diyerek karşısındakini ciddiye aldığını, önemseydiğini hissettirir ve özgür tercihte bulunması için seçenek sunarlar. Böylece potansiyel üye, grup tarafından düzenlenen sosyal etkileşim ortamına çekilmiş olur. Bir dinî inancı benimseme veya bir dinî gruba katılmada son derece önemli olan etkileşim, Lofland ve Stark’ın geliştirmiş olduğu süreç modelinde önemli bir aşama olarak kabul edilir.⁵⁴ Periyodik olarak düzenlenen seminerlerde ve sohbet

⁵² Richardson, a.g.m., s.76-7

⁵³ Bkz. Ronald Enroth, *Tarıkatlar ve Yeni Dinler*, çv. L.Kınran, İstanbul, 1998, s.146-7

⁵⁴ Bkz. Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion*, New Haven and London, Yale University Press, 1993, s.16-7

toplantılarında muhataplarına öncelikle içlerinde bir şeyler yapma ve yaratmada çok önemli bir potansiyele sahip oldukları, ancak bunun belli bir eğitim sürecinde açığa çıkarılacağı fikri aşılır. Böylece özgüven kazanan birey için “yeniden sosyalleşme” süreci başlamış olur.

Yeni dinî hareketlerin üye kazanma yöntemleri arasında belirtilen beyin yıkamada başvurulan yollardan biri, belki de en önemlisi “yeniden sosyalleştirme” sürecidir. Bu uygulama, güçlü bir reklam ve propaganda yoluyla yapılabildiği gibi, adayları çoğu zaman bir kilise veya eğitim merkezi ya da kırsal bir dinlenme alanında kampa almak, orada yoğun bir eğitime tâbi tutmak, grubun ideolojisini benimsetmek ve grubun diğer üyeleriyle kaynaştırmak suretiyle gerçekleştirilmektedir.⁵⁵ Böylece yeni üyenin grubu benimsemesine yönelik ‘araşsal’, diğer üyelerle kaynaşmalarına yönelik ‘duygusal’ ve grubun ideolojisini ve âdâbını benimsetmeye yönelik ‘ahlakî’ bir bağlılık oluşturulmaya çalışılır.⁵⁶ Anlaşılan yeni dinî hareketlerin çoğunun bir metin hareketi olması, üyelerinin de eğitim düzeylerinin yüksek olması nedeniyle potansiyel üyeleri, ancak “bilgilendirme” ve ikna etme yoluyla etkilemek daha çağdaş ve daha rasyonel bir yol olarak kabul görmüştür. Verilen eğitimi, ‘ideolojik-teorik’ ve ‘pratik’ olarak ikiye ayırmak mümkündür. Yeni dinî hareketlerin hemen hepsinin bir dünya görüşü olduğu bilinmektedir. Harekete katılması muhtemel potansiyel üyeler, öncelikle yoğun bir şekilde grubun ideolojisi, felsefesi ve stratejisi ile ilgili önceden hazırlanmış bir eğitim programına tâbi tutulur ve bir çeşit beyin yıkama ile karşı karşıya bırakılır. Çoğu, bir metin hareketi olan bu hareketlerin, vahiy veya ilham yoluyla yazıldığı iddia edilen kutsal metinleri ve bu metinlerin yorumlandığı ikincil kitaplar vardır. Temel eğitim kitabı olarak adlandırılan metinler ve yayınlar, sürekli ve sistematik bir biçimde okutulmak, yorumlanmak suretiyle üyeler, okudukları ve öğrendikleri fikirlerin doğruluğuna şartlandırılmaktadır. Kaynak olarak kabul edilen eserlerin dışında farklı herhangi bir eserin veya yayının okunmasına izin verilmemektir. Ayrıca kasetler dinletmek, çeşitli tartışmalar ve soru-cevap şeklinde sınav benzeri uygulamalar yapmak suretiyle öğrenilenler pekiştirilmeye çalışılır. İdeolojik eğitim, üyelere belli kitaplar tavsiye etmek ve okunduktan sonra üzerinde tartışmak suretiyle doğrudan yapılabildiği gibi, grubun denetiminde düzenlenen çay, parti, sohbet toplantısı gibi çeşitli vesilelerle üyelerin bir araya geldiği sosyal etkileşim ortamlarında dolaylı olarak da gerçekleştirilir. Anlaşılan potansiyel üyeler, düşünce, inanç, tutum ve davranışları değiştirmek yerine yenilerini aşılama amacıyla yoğun bir eğitim programına alınarak yeniden sosyalleşme ve sosyal etkileşim sürecine tabi tutulur. Belli yöntemlerin

⁵⁵ Bkz. Enroth, a.g.e., s.147-8

⁵⁶ Yeni dinî hareketlere yönelme ve bağlanma ile ilgili olarak bkz. Roberts, a.g.e., s.103-110

sistemli bir şekilde kullanıldığı bu süreç sonunda beyni yıkanan insanların, bir takım özelliklerini kaybetmiş oldukları, onların yerine yenileri yüklenerek yeni bir kimlik kazandıkları açıktır. Bu durum bir yandan üyeler için yetişmişliğinin kanıtı olarak yansıtılırken, bu sözde başarı aynı zamanda artık örgütün eline düşüldüğünün ve özgürlük isterken, şahsî kimlikten ödün verildiğinin de bir göstergesi olmaktadır.

Yeni dinî hareketlerin hemen hepsinde, kendisinin yeni ve farklı, diğerlerinin yanlış içinde olduğu, sadece kendisine inananların kurtuluşa ereceği şeklinde partikülaristik bir din anlayışı söz konusudur. Bu özellikler propaganda ve eğitim yoluyla sempatizanlara benimsetilmeye çalışılır. Bireye “seçici vizyon”, yani inanç sistemiyle ilgili çelişkiler maksatlı ve irrasyonel yorumlanmak suretiyle sadece kendi inanç sistemiyle uyumlu olan şeyleri onaylama eğilimi kazandırılır. Bu, bireyin tamamen güvenebileceği kişilerden oluşan bir grubun bütün üyelerinin aldatılmış olamayacağı şeklinde bir inanç üzerine kuruludur. Bunun inanç sisteminin güvenilirliği üzerinde çok büyük etkisi vardır. Ancak bu noktada bir grubun yanılmayacağı düşüncesi işlenirken çok daha geniş bir kitlenin, toplumun nasıl yanılabilirliği hususu potansiyel üyelerden ustaca gizlenir. İşte beyin yıkamanın esasını oluşturan en temel espri burada düğümlenmektedir.

Üyeler, ideolojik olarak beyinleri yıkandıktan sonra grup adına eyleme geçmektedir. Bir anlamda pratik eğitime, yani öğrendiklerini uygulama aşamasına geçilir. Üye, harekete kabul edildikten sonra da ideolojik ve teorik eğitim mutlaka devam ettirilir. İdeolojik olarak iyi bir eğitim almış, yeterli olgunluğa kavuşmuş ve grubun lider kadrosuna belirli bir güven veren üyelerin grup içinde statüleri yükseltmek suretiyle ödüllendirilir; böylece üye, gördüğü sosyal kabul ve ilgi sayesinde yaptığı işin doğru olduğuna inandırılır. Bu durumda üyelerin her ne kadar şiddet içeren, hatta silahlı eylemlere yönelmesi mümkün ise de, en basit eylem kalıpları olarak örgüt adına çiçek, kitap, kaset, gazete, dergi satışı yapma veya abone bulma çalışmalarına katıldıkları görülür.⁵⁷ Böylece üyelere maddî ve manevî bir takım imkanların ve kaynakların sunulmasıyla onların cezbedilmesi söz konusu olduğu gibi, aynı zamanda yeni kaynaklar da yaratılmış olmaktadır.

c) Yeni Model Arayışları

Günümüzde beyin yıkama teorisi üzerinde çalışmaların devam ettiği, bu çalışmalarda Benjamen Zablocki ve Steven Kent gibi Kuzey Amerikalı sosyologların öncülük ettiği belirtilmişti. Bunlar tarafından geliştirilmeye çalışılan

⁵⁷ Bkz. Michael Haralambos and Martin Holborn, *Sociology*, 4th edition, London: Collins Educational, 1995, s.469

yaklaşımlar üçüncü nesil beyin yıkama teorileri olarak nitelenir. Özellikle Zablocki'nin adıyla anılan yaklaşım "kayıp maliyetler analizi" (exit costs analysis) olarak adlandırılır. Buna göre, yeni bir dinî harekete katılmış olan bir insanın yeni benimsemiş olduğu bir dünya görüşünü rasyonel olarak değerlendirme kapasitesine sahip olmadığı için sonradan reddetmesi ve kendini algılamada yanlış yaptığını kabul etmesi son derece zordur. Bu yüzden bir dinî harekete katılan bir kişinin sonradan bir başka harekete yönelmesi çok nadirdir. Buna rağmen her grup, üyelerini kaybetmemek için yoğun bir propaganda ve sosyalleştirme teknikleri uygulamaktadır. Zira kaybedilen her üyenin belli bir maliyeti söz konusudur.⁵⁸ Zablocki, beyin yıkamanın, hem komünistler tarafından uygulanan zorla ikna teknikleri hem de yeni dinler ve kültürler tarafından kullanılan taktikleri üzerinde yapılan ciddi araştırmalarla desteklenen, dolayısıyla bilimsel açıdan geçerli bir kavram olduğunu iddia eder. Ona göre geliştirmiş olduğu bu yeni yaklaşım, ideolojik ve yasal amaçlarla yanlış olarak kullanılan beyin yıkama teorisinin karikatürize edilmesine karşı bir konumda yer alarak beyin yıkama paradigmasının bilimsel olarak test edilebilir bir özü olduğunu belirtir ve bu özü belirlemeye çalışır.⁵⁹ Ancak Zablocki'nin beyin yıkama üzerine yazdığı yazılar, yeni dinler üzerinde gerçek araştırma örnekleri olmaktan ziyade teorik ve spekülâtif bulunmuş ve geliştirmiş olduğu yaklaşım, çok sayıda psikolog ve sosyolog tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir.⁶⁰

Öte yandan 1990'lı yılların ikinci yarısında meydana gelen toplu intihar olaylarını açıklamak üzere iki kült karşıtı model ileri sürülmüştür. Fransız psikiyatr Jean-Marie Abgrall'ın sözcülüğünü yaptığı ilk model, 1970'lerin klasik beyin yıkama teorilerine dönüş olarak özetlenebilir. Diğeri ise, Hayfa Üniversitesinden psikolog Benjamin Beit-Hallahmi'nin sözcülüğünü yaptığı bir yaklaşım olup, beyin yıkama üzerine değil, patoloji modeli üzerine kuruludur. Buna göre yeni dinî hareketlerin gerek liderleri ve gerekse üyeleri çılgın ve sahtekar olarak değerlendirilir. Bu model, söz gelimi Mormonların, niçin Güneş Tapınağı hareketinin yaptığı gibi hiçbir zaman kitlesel intiharlara veya adam öldürmeye yönelmediğini tam olarak açıklamada başarısız bulunmuştur. Ayrıca yeni dinî hareketlerin üyeleri hakkında anlatılan ve düşmanlık

⁵⁸ Bkz. Benjamin D. Zablocki, "Exit Cost Analysis: A New Approach to the Scientific Study of Brainwashing", *Nova Religio, The Journal of Alternative and Emergent Religions*, Vol.1, No.2, April 1998, s.216-249

⁵⁹ Bkz. Benjamin D. Zablocki, "The Corruption of the Scientific Community", (<http://www.rickross.com/reference/apologist/apologist17.html>) [5 Ocak 2002]

⁶⁰ Bkz. David Bromley, "Listing (in Black and White) Some Observations on (Sociological) Thought Reform", *Nova Religio*, Vol.1, No.2, April 1998, s.250-266; Dick Anthony, "Tactical Ambiguity and Brainwashing Formulations: Science or Pseudoscience" in B. Zablocki and T. Robbins, *Misunderstanding Cults*, Toronto, U. Press., 2001, s.215-317

içeren hikayelerin, akademisyenler tarafından elde edilen yoğun bilgi birikiminden daha güvenilir kabul edilmesi de eleştirilmiştir.⁶¹

Anlaşıldığı kadarıyla beyin yıkama teorileri üzerinde bir takım çalışmalar ve yeni arayışlar sürdürülmekle birlikte, bütün yeni dinî hareketler için özgün ve kapsamlı bir model olarak kabul edilebilecek yeni bir açıklama tarzı geliştirilmiş değildir.

5. Beyin Yıkama Teorileri Hakkında Eleştirel Bir Değerlendirme

Gerek klasik gerekse modern beyin yıkama teorileri hakkında ciddi eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştirileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Beyin yıkama teorilerini savunanların ideolojik eğilimleri ve önyargıların teorilerin geçerliliğini zayıflatmıştır. Ferdiyetçi bir kültüre sahip olmakla tanımlanan Amerika'da 1950'li yıllarda toplumcu, kolektivist bir anlayışa dayanan komünizm, toplumsal sorunların kolektivizmle çözülmesine karşı güçlü bir ideolojik hava egemendi. Böyle bir kültürde yetişen insanlar, 1970'li ve 80'li yıllarda komünal, cemaatçi eğilimleri güçlü olan çok sayıda yeni dinî hareketin yaygınlaşması ile ilgili yapmış oldukları açıklamalara ve geliştirmiş oldukları teorilere komünizm karşıtlığını yansıtmışlardır.⁶² Bu bağlamda beyin yıkama teorilerinin bir başka problemi de, etnosentrizm ve hatta ırkçılıkla ilgili olmalarıdır. Yeni dinî hareketlerin bir çoğunun Batı dışı kültürden olması ve karizmatik bir güce sahip olan yabancı liderler tarafından kurulup yönetilmesi ile bu hareketlere yönelişi açıklamak üzere geliştirilen beyin yıkama teorilerinin ırkçı ve etnosentrik motifler taşıması arasındaki ilişkiyi söz konusu teorileri ortaya atanların ideolojik ve önyargılı tutumlarıyla açıklamak mümkündür.⁶³ Dolayısıyla beyin yıkama teorileri, her ne kadar bilimsel bir teori olarak ortaya atılmış ise de, sosyo-politik bir temelinin olduğu ve belli bir siyasî içerik taşıdığı açıktır.⁶⁴

b) Beyin yıkama teorisi üzerinde çalışanların metodolojik açıdan ciddi açmazlarının olduğu da bilinmektedir. Aralarında Zablocki ve Kent'in de bulunduğu bir grup akademisyene göre, beyin yıkama uygulamalarının ve tekniklerinin anlaşılması açısından dinî inancını değiştirerek bir başka dinî

⁶¹ Massimo Introvigne, "There is no place for us to go but up: New Religious Movements and Violence", Uluslararası Din Sosyolojisi Derneği (SISR) tarafından 21 Ağustos 2001 tarihinde Meksika'da düzenlenen 26. Konferansa sunulan tebliğ, Mexico, 2001 (www.cesnur.org/2001/mi_aug_01.htm) [5 Mart 2003]

⁶² Richardson, a.g.m., s.80-1

⁶³ Massimo Introvigne, "Brainwashing? Career of a Myth in the United States and Europe", 1999, (<http://www.cesnur.org>) [9 Mart 2003]

⁶⁴ Bkz. David G. Bromley, "A Tale of Two Theories: Brainwashing and Conversion as Competing Political Narratives", in Benjamin D. Zablocki and Thomas Robbins (eds.), *Misunderstanding Cults*, Toronto, University of Toronto Press, 2001, 318-348

gruba geçen insanların tecrübelerine ve şahitliğine güvenmedikçe ciddi metodolojik sorunlar ortaya çıkmaktadır.⁶⁵ Ancak din değiştiren kişilerin, tanınma, şöhret olma ve hatta ekonomik çıkarlar elde etme maksadıyla gerek kült karşıtı hareket ve gerekse medya ile iletişim kurma konusunda çok istekli davrandıkları; ayrıca ayrıldığı grubun üyesi veya temsilcisi olmadıkları göz önüne alındığında sözlerinin maksatlı olabileceği gerçeğine karşı dikkatli olunmalıdır. Söz gelimi bir dinî hareketten gönüllü ayrılanların tersine deprogramming uygulamasına maruz kalanların, bazı dinî hareketlerin fizikî ikna ve işkence yollarının en aşırısına başvurdukları şeklindeki iddialarıyla hareket etmenin çok fazla açıklayıcı olamayacağı açıktır. Dolayısıyla bu iddiaların başka verilerle desteklenmesi gerekmektedir.⁶⁶

c) Beyin yıkama teorilerinin dayandırıldığı ilk dönem klasik çalışmalarda kullanılan az sayıda örneklemin geneli temsil yeteneğinin oldukça sınırlı olduğu gözden kaçırılarak çok çabuk genellemeler yapılması yanlış yorumlara neden olmaktadır. Mesela Schein ve Lifton'ın, beyin yıkama tekniklerinin kısa süreli davranış değişikliğine yol açmadaki gücünü kabul etmekle birlikte uzun süreli bir değişim yaratmada yetersiz olduğunu açıklamış olmaları gözden kaçırılmaktadır. William S. Bainbridge *The Sociology of Religious Movements* adlı meşhur eserinde, beyin yıkama teorilerinin akademisyenler tarafından niçin reddedildiğinin sebeplerini sıralarken bu teorilerin ampirik kanıtlarla desteklenmediğini, fakat buna rağmen dinin statüsünü inkar etmek amacıyla sapkın ve zararlı olarak algılanan gruplar için bir araç olarak kullanıldığını belirtir.⁶⁷ Anlaşılan yeni dinî hareketlere katılımı açıklamak üzere ileri sürülen bu teoriler, eski inancını değiştirerek yeni bir dinî harekete giren ve orada uzun süre kalan insanların davranışlarının ve inançlarının anlaşılmasında yeteri kadar açıklayıcı olamamaktadır. Ayrıca beyin yıkama teorilerini savunanlar, Schein ve Lifton'ın tam tersine, kullanılan tekniklerin, insanların temel inançlarını karşıtlarıyla bir çırpıda değiştirebilmede çok başarılı olduğunu varsaymakta ve beyin yıkama tekniklerinin uygulanmasıyla mutlak surette sonuç alınacağı ve Mançuryalı Aday⁶⁸ örneğinde olduğu gibi insanların iradelerinin hilafına ro-

⁶⁵ Massimo Introvigne, "Brainwashing: Career of a Myth in the United States and Europe", 1999, (<http://www.cesnur.org>) [9 Mart 2003]

⁶⁶ Barker, a.g.e., s.102-3

⁶⁷ William S. Bainbridge, *The Sociology of Religious Movements*, New York and London, Routledge, 1997, s. 235-6

⁶⁸ Mançuryalı Aday (The Manchurian Candidate), Kore'de geçen bir kompo üzerine dayanan ve beyin yıkama tekniklerinin kullanıldığı bu film, 1962 yapımı olup, yönetmenliğini John Frankenheimer (1930-2002) yapmış, başrolünü Frank Sinatra (1915-1998) oynamıştır.

bota döndürülebileceği şeklinde katı bir determinist yaklaşım sergilemektedirler.⁶⁹

d) Bazı sosyologlara göre beyin yıkama teorilerinde, dinî inancını değiştirerek yeni bir gruba katılanlar pasif birer 'kurban' olarak kabul edilmekte, katılımın gönüllü olarak gerçekleşebileceği gerçeği gözden kaçırılmaktadır.⁷⁰ Oysa yeni dinî hareketlere katılanların önemli bir kısmının genç insanlardan oluşması, her ne kadar beyin yıkama teorilerini güçlendiren bir faktör gibi algılanabilirse de, gençlerin pasif birer kurban olmaktan ziyade, çoğu zaman bir ideal uğruna hareket ettiği ve idealini gerçekleştirebileceği bir hareketi bulmak için uzun bir arayış döneminden geçerek önceki inançlarını değiştirdiği bilinmektedir. Bir diğer ifadeyle bu hareketler, hipnotik bir beyin yıkama sürecinden geçirilmiş, kandırılmış, aldatılmış üyelerden oluşmamaktadır.⁷¹ Nitekim yapılan araştırmalar, birçok insanın, inancını değiştirip yeni bir dinî harekete girmeden önce grubun dilini öğrenme, inanç ve ibadetlerine alışma, yaşam tarzına kendini uydurma, kısaca bir "yeniden sosyalleşme" sürecinden geçtiğini ortaya koymaktadır.⁷² Bu süreçte aday, gireceği grubun karakteristik özelliklerini öğrenir ve onlara hazırlanır. Sözgelimi Hare Krishna hareketine katılanların çoğu, sonradan vejeteryan olduğu gibi, Krishna hakkında da bir şeyler öğrendikten sonra harekete katılmışlardır.⁷³

e) Beyin yıkama teorilerinde yeni dinî hareketlerin insanları etkileme gücü ve özellikleri ihmal edilmekte ve bu hareketlere katılım, olumsuz bir yaşantı içine girmekle eşdeğer tutulmakta ve eleştirilmektedir. Bir diğer ifadeyle, eski inancını değiştirerek yeni bir dinî harekete yönelen insanların üyeliklerini sürdürmelerini anlamak için sadece beyin yıkama tezine dayanarak izah etmek olayı açıklamaktan ziyade daha da karıştırmaktadır. Zira yapılan araştırmalar, yeni dinî hareketlerin inanç ve ideolojisinin gençler için belli bir cazibe kaynağı olduğu, yani üyelerin, bu hareketlerde kendilerini çeken bir şeyler, değişik özellikler buldukları ve bu şekilde cezbedildikleri gerçeğini ortaya koymaktadır. Meseleye sosyal psikoloji açısından yaklaşıldığında dinî inançlarını değiştirerek yeni bir dinî harekete yönelen insanların böyle bir değişim ve dönüşüme karar vermelerinde sevgi, korku, endişe, umut, beklentiler ile geçmiş tecrübelerin de etkili olduğu belirtilmektedir.⁷⁴ Söz gelimi klinik psikolog Dick Anthony ve Thomas Robbins, yeni dinî hareketlere katılımı ilgilili

⁶⁹ Richardson, a.g.m., s.79-80

⁷⁰ Richardson, a.g.m., s.81-2

⁷¹ Roberts, a.g.e., s.103

⁷² Bryan Wilson, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford, Oxford University Press 1982, s.119

⁷³ Barker, a.g.e., s.22-3

⁷⁴ Barker, a.g.e., s.19

on değişik terapik etki tespit etmişlerdir. Bunlar arasında psikolojik yönden acı ve sıkıntıları azaltma, uyuşturucu kullanımını terk etme, toplumsal yönden ilgi ve kabul görmeyi arttırma sayılabilir. Yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu söz konusu hareketlerde cemaatçi yapı gereği üyelere müşfik bir yaklaşım sergilenmekte, yaşadıkları acı ve sıkıntılar paylaşılmakta, böylece onlar yatıştırılmaktadır.⁷⁵ Aslında sadece yeni dinî hareketler değil, genel olarak bütün dinlerde mevcut olan bu fonksiyonu ifade etmek üzere psikiyatrlar 'rahatlama etkisi',⁷⁶ sosyologlar ise 'telafi ediciler' kavramını⁷⁷ kullanmaktadırlar. Hatta bazı insanlar, bu hareketlere, söz gelimi Transandantal Meditasyon hareketine modern tıbbî yollara karşı alternatif tedavi arayışlarını denemek üzere yönelmektedir.

f) Beyin yıkama teorilerinin, yeni dinî hareket olgusu değerlendirilirken gereğinden fazla abartıldığı söylenebilir. Zira yeni dinî hareketlerin kısa süreli başarı elde ettikleri, uzun ömürlü olmadıkları gerçeği göz önüne alındığında aslında beyin yıkama teorilerinin yetersizliği anlaşılmaktadır. Her ne kadar tüm dünyada beş bin yeni dinî hareket olduğu ifade edilse de, gerçekte sayılarının 2-3 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bu hareketlerin bir çoğunun 1980'li yıllarda ortadan kaybolduğu bilinmektedir. Öte yandan bu hareketlerin sayıca çok fazla olmalarına rağmen çoğunun fazla taraftarının olmaması, kitleselleşememeleri söz konusudur.⁷⁸ Bir diğer ifadeyle yeni dinî hareketlerin sayılarının çokluğu ile üye sayıları arasında herhangi bir ilişki veya doğru orantının olduğunu ortaya koyan bir bulguya rastlanılmamaktadır. Her ne kadar yeni dinî hareketlere bağlanan insan sayısının toplam 5-10 milyon arasında olduğu ifade edilmekte ise de, bugün dünyanın bir çok ülkesinde yeni dinî hareket üyelerinin ülke nüfusu içindeki oranlarının % 2'nin altında olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla saman alevi gibi cılız bir parlama ve akabinde hızlı bir çöküş süreci yaşayan bu hareketler, eğer üyelerinin beyinlerini yıkamış olsalardı, daha uzun süre ayakta kalabilirlerdi. Oysa üyelerin bir çoğu, bu hareketlerde kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar düşüncelerini ve inançlarını değiştirebilmektedir.

g) Beyin yıkama teorilerinde yeni dinî hareketlerin toplumsal tabanı hak-

⁷⁵ Thomas Robbins and Dick Anthony, "Deprogramming, Brainwashing and the Medicalization of Deviant Religious Groups", *Social Problems*, Vol.29, 1982, s.283, 290-1

⁷⁶ Marc S. Galanter and Luiza Cohen Diamond, "Relief of Psychiatric Symptoms in Evangelical Religious Sects", *British Journal of Hospital Medicine*, Vol.26, No.5, 1981, s.495-8

⁷⁷ Haralambos and Holborn, a.g.e., s.454-5

⁷⁸ Bkz. Richardson, a.g.m., s.82

⁷⁹ Bkz. Massimo Introvigne, "The Future of Religion and the Future of New Religions", 15-17 Haziran 2001 tarihinde İsveç'te düzenlenen "The Future of Religion" Sempozyumuna sunulan tebliğ, Engelberg/İsveç, 2001, (<http://www.cesnur.org/>) [5 Mart 2003]

kında yeterince bilinmemektedir. Zira yapılan araştırmalar, bu hareketlerin üyeleri arasında eğitim düzeyi yüksek kişiler olduğu gibi; kendi işini yapan serbest meslek sahiplerinin de bulunduğunu, bir diğer ifadeyle, üyelerin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan ortanın üstü gibi özellikler taşıyanların da yer aldığını göstermektedir.⁸⁰ Oysa beyni yıkanan insanların genelde eğitim ve sosyo-ekonomik düzeylerinin düşük olması beklenir.

h) Bazı sosyologlar, beyin yıkama teorilerinin savunulması ve bilinçli bir şekilde sürekli gündemde tutulması ile yeni dinî hareketlerden ayrılanlara önerilen bir terapi programı olan 'deprogramming' uygulamalarının başlı başına sektör haline gelmesi arasındaki ilişkiye dikkat çekerler ve bu teorilerin söz konusu uygulamalarının meşrulaştırılması için kullanıldığını belirtirler.⁸¹ Gerçekten de, masraflar hariç 20 ila 80 bin dolar gibi yüksek meblağlar karşılığında yürütülen deprogramming uygulamaları, müthiş bir sektör haline gelmiştir. Dolayısıyla bu sektörün varlığını sürdürebilmesi, her şeyden önce beyin yıkama teorilerinin sürekli gündemde tutulmasına bağlıdır.⁸²

i) Beyin yıkama teorilerini ve deprogramming uygulamalarını sürekli gündemde tutanlar, yeni dinî hareketlerle ilgili olarak yapılmış olan araştırmalar neticesinde elde edilen verileri önyargılı argümanlar olarak değerlendirirler ve çok fazla ciddiye almazlar. Çünkü söz konusu bilimsel literatür kendi yaklaşımlarına meydan okumaktadır. Anson Shupe ve David Bromley gibi çok sayıda sosyologlar, kült karşıtı hareketlerin yeni dinî hareketler hakkında sağlıklı bilgi edinmeyi güçleştirdiği gibi mevcut bilgileri de saptırdığını ileri sürerler.⁸³

6. Sonuç

Özetle söylemek gerekirse, insanların yeni dinî hareketlere niçin katıldıkları ile ilgili olarak yapılan çeyrek asırlık bilimsel çalışmalar neticesinde, beyin yıkama teorilerinin belli ölçüde bir açıklama sunmakla birlikte yeni dinlere bağlılığın dinamiklerini tam anlamıyla açıklamada uygun bir teori olmadığı sonucuna varılmıştır. Bu çerçevede başka teorik yaklaşımların varlığı da bilinmektedir. Ancak bunlar ayrı bir inceleme konusudur.

⁸⁰ Yeni dinî hareketlerin toplumsal tabanı hakkında bkz. Kirman, a.g.m., s.231-3

⁸¹ Bkz. Barker, a.g.e., s.17

⁸² Bkz. Kelley, a.g.m., s.96-7

⁸³ Bkz. Roberts, a.g.e., s.103